

POLACY W TURCJI XIX I XX WIEKU W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

Wychodźstwo polskie w Turcji w XIX w. odgrywało doniosłą rolę w dziejach całej emigracji z ziem polskich po utracie niepodległości. Znaczenie tej emigracji w zależności od sytuacji politycznej w Europie wzrastało lub malało. Próbując nakreślić etapy jego narastania można by wyróżnić, jak się wydaje, kilka zasadniczych okresów.

Pomijamy okres do powstania listopadowego — liczba Polaków przebywających stale nad Bosforem była bowiem wówczas znikoma, a sama Turcja przedstawiała raczej atrakcję wycieczkową czy etap podróży do Ziemi św. niż arenę polityczną, z której mógłby się wyłonić kształt przyszłej Polski.

Po powstaniu listopadowym liczebność wychodźstwa polskiego i jego rola w Turcji ciągle wzrastała, aby osiągnąć swoje apogeum w dwóch momentach dziejowych:

- po powstaniu węgierskim, kiedy to większość Polaków biorąca w nim udział przeszła na terytorium państwa osmańskiego,
- w czasie trwania wojny krymskiej, podczas której utworzono dwie polskie jednostki wojskowe.

Jeśli po powstaniu węgierskim zaznaczył się największy w historii państwa osmańskiego przyrost liczbowy polskiego wychodźstwa żołnierskiego, które przekształciło się w emigrację polityczną, to w okresie wojny krymskiej daje się zauważyć ożywiona działalność polskich ugrupowań politycznych na gruncie osmańskim, Wszystkie sprawy dotyczące układów między państwami, próby korekt granic w Europie, jak również wydarzenia rozgrywające się pod zaborami w Polsce miały swój oddźwięk w Turcji.

Powstanie styczniowe wpłynęło na zorganizowanie jednostki wojskowej, a jego upadek spowodował napływ nowej fali wychodźstwa polskiego do Turcji. Jednakże, mimo zasilenia starej emigracji polskiej w państwie osmańskim przez nową, obserwujemy już wtedy jej malejące znaczenie, zjawisko wtórnej emigracji do innych państw, przeważnie Europy zachodniej, powolny zanik aktywności politycznej. Ostatni wysiłek podjęty przez to wychodźstwo związany był z konfliktem zbrojnym Turcji z Rosją w latach 1877 - 1878. Utworzono wówczas po raz ostatni, w bardzo skromnych rozmiarach, polską jednostkę wojskową.

Od tego momentu znaczenie wychodźstwa polskiego w Turcji malało

coraz bardziej. Wiązało się to m. in. z brakiem napływu nowego wychodźstwa, wtórną emigracją, odmiennymi poglądami na kwestię odzyskania niepodległości, jak również innym układem sił na arenie międzynarodowej. Turcja przestała być „języczkiem u wagi” państw europejskich.

Utworzenie niepodległego państwa polskiego, nowe ustawy tureckie o cudzoziemcach, szczególnie w okresie po proklamowaniu Republiki, przyczyniły się w głównej mierze do tego, iż polskie wychodźstwo kurczyło się coraz bardziej i zasadniczo pozostały tylko dwa ośrodki życia polskiego — Adampol i Sтамбул. Obecnie ostatnim, coraz bardziej kruszącym bastionem polskości jest Adampol.

W niniejszym artykule pragnęlibyśmy odpowiedzieć na pytanie w jakim stopniu dzieje wychodźstwa polskiego do Turcji zostały uwzględnione i znalazły swoje odbicie w historiografii polskiej?

Rozwiązanie tego zagadnienia stwarza trudności, chociażby ze względu na niemożliwość wymienienia wszystkich pozycji. Odpowiedź na postawione wyżej pytanie wydaje się jednak konieczna dla prowadzenia dalszych badań naukowych. Szczególnie staje się ona ważna w momencie podjęcia problematyki polonijnej przez szereg instytucji naukowych, jak również ze względu na wzrastające zainteresowanie resztkami polskości nad Bosforem. Uświadomienie osiągnięć, jak i braków na tym polu pozwoli na wytyczenie nowych badań i dalszych poszukiwań.

W XIX stuleciu powstały opracowania dotyczące udziału Polaków, przeważnie w zmaganiach wojennych na terytorium osmańskim, pisane przez uczestników tych wydarzeń. Powstaje dylemat, chyba nie tylko typu metodologicznego, czy traktować te dzieła jako źródła, czy jako drobek historiografii. Gdybyśmy przez historiografię rozumieli wszystko, co kiedykolwiek zostało napisane na dany temat, musielibyśmy włączyć do niej opracowania oparte na autopsji, lecz wtedy znacznie zubożylibyśmy sferę źródeł. Dlatego też w niniejszym artykule takimi opracowaniami nie będziemy się zajmować.

W dotychczasowym dorobku historiografii polskiej nad zagadnieniem pobytu Polaków w Turcji w XIX i XX w. można zasadniczo wyróżnić cztery tendencje oraz kierunki badań i na ich podstawie wyodrębnić: 1) opracowania ogólne dotyczące wychodźstwa polskiego, do Turcji, w których usiłowano ukazać całokształt zagadnień (przyczyny emigracji, jej znaczenie, tzw. sprawę polską etc.); 2) publikacje prezentujące sylwetki emigrantów odgrywających istotną rolę w życiu wychodźstwa, jak i w strukturze państwa osmańskiego; 3) prace nad osadnictwem polskim w ramach państwa osmańskiego; 4) opracowania na temat wysiłku zbrojnego wychodźstwa polskiego w Turcji.

Wymienione wyżej kierunki badań określają konstrukcję niniejszego

artykułu. W jego końcowej części pragnęlibyśmy dokonać oceny dotychczasowych badań i zasygnalizować możliwości ich dalszego rozwoju.

Najpełniejszym opracowaniem odnoszącym się do dziejów Polaków w Turcji jest praca A. Lewaka, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831 - 1878)*¹. Dzieło to, ze względu na swą wnikliwą analizę, stanowi podstawową lekturę wszystkich, zajmujących się tą problematyką. Celem pracy było

„przedstawienie związku między sprawami Bliskiego Wschodu a zagadnieniami polskimi w okresie, w którym tak Turcja, jak i Polska rzadko miały siły dostateczne, aby rozwiniąć samodzielną akcję polityczną, jednakże często były przedmiotem działania politycznego, a ich ziemie celem wojen.”

Emigrację polską w Turcji określił Lewak jako „przedstawicielkę Polski na terenie państwa osmańskiego”². Wydaje się jednak, iż autor więcej miejsca poświęcał na analizę tzw. sprawy polskiej a nieporównanie krócej omówił samą emigrację w Turcji. Kongres berliński stał się w pracy Lewaka wydarzeniem zamykającym studia autora nad tym zagadnieniem.

W ostatnim okresie całość problematyki usiłował objąć J. Reychman w artykule *Polacy w Turcji*³. Omawiając zagadnienia do r. 1878 J. Reychman nie potrafił się wyrwać z kręgu problemów nakreślonych przez A. Lewaka i w odniesieniu do tego okresu nie wzbogacił ustaleń swego poprzednika. Natomiast ciekawa i wręcz prekursorska jest część pracy obejmująca wydarzenia od r. 1878 do czasów współczesnych. Uzupełnieniem tej pozycji mogłyby być w pewnym zakresie dwie inne prace J. Reychmana, *Historia Turcji*, w której właściwie ukazano role wychodźstwa polskiego w dziejach państwa osmańskiego, i *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie*⁴.

Wymienić można jeszcze jedną pozycję, bardziej literacką niż naukową, której założeniem było całościowe ujęcie problematyki wychodźstwa polskiego. Jest to praca K. Gałczyńskiej-Kilańskiej, *Polacy w kraju półksiężycy*⁵ napisanej w formie reportażu z pobytu w Turcji. Autorka nie tylko objęła całokształt zagadnień związanych z wychodźstwem polskim w kraju padyszacha, lecz również nakreśliła stosunki Rzeczypospolitej z państwem osmańskim od początków XV stulecia. Wspomniana praca prawie całkowicie oparta na dziejach A. Lewaka i J. Reychmana, posiada szereg nieścisłości, zawężających jej walor poznawczy.

¹ A. Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831 - 1878)*. Warszawa 1935, s. 3.

² *Ibidem*, s. 3.

³ J. Reychman, *Polacy w Turcji. Problemy Polonii Zagranicznej* t. 6 (1971), ss. 97 - 132.

⁴ J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie*. Warszawa 1972.

⁵ K. Gałczyńska-Kilańska, *Polacy w kraju półksiężycy*. Kraków 1974

Warto dodać, iż w książce swej Kira Gałczyńska kreśli portrety kilku wychodźców polskich takich, jak J. Bem, M. Czajkowski czy K. Brzozowski.

Licniejszą grupę w historiografii polskiej stanowią prace omawiające zagadnienia szczegółowe dotyczące emigracji polskiej w Turcji.

Dyplomatyczne zabiegi polskie w czasie powstania listopadowego w Turcji, jak również działalność emigrantów w latach 1830 - 1831 nakreślił Szymon Askenazy⁶, F. Rawita Gawroński⁷. Zagadnienie to znalazło również odzwierciedlenie w ogólniejszych artykułach M. Handelsmana⁸ i R. B.⁹ Reakcje Turcji na wybuch powstania listopadowego poddali analizie A. Lewak¹⁰ i Krystyna Krysińska¹¹.

Jeśli dzięki wymienionym wyżej pracom problematyka wychodźstwa polskiego w Turcji w okresie powstania listopadowego jest dość dobrze znana, to okres po powstaniu węgierskim został uwzględniony tylko w opracowaniu S. Karwowskiego¹². Mimo tytułu (*Polacy w Turcji*) sugerującego objęcie całości zagadnienia, autor koncentruje się na latach 1848 - 1855. Podkreśla przede wszystkim zasługi obozu Czartoryskich w organizowaniu wychodźstwa polskiego, a pomija wszelkie inne organizacje polskie. Z tego też względu wymieniona praca, mimo istotnych walorów poznawczych, nie może uchodzić za w pełni obiektywną.

Najwięcej miejsca w historiografii polskiej zajmują opracowania dotyczące poszczególnych osób działających na terenie państwa osmańskiego. Nie zawsze opracowania te posiadają charakter naukowy, często różnią się poziomem przekazu, jak i wagą zawartych w nich wiadomości.

Przy omawianiu postaci wychodźców, nie można pominąć pracy Z. Miłkowskiego, *Sylwety emigracyjne*¹³, posiadającej niewątpliwie charakter źródłowy. Znajdujemy w niej szereg szczegółów z życia M. Czajkowskiego, J. Jagmina, F. Sokulskiego, J. Wysockiego i H. Dembiń-

⁶ S. Askenazy, *Zabiegi dyplomatyczne polski 1830 - 31*. Biblioteka Warszawska 1902, t. 3, ss. 417 - 461; t. 2, ss. 244 - 273.

⁷ F. Rawita Gawroński, *Działalność emigracji z r. 1831 na terenie turckim. Przewodnik Naukowy i Literacki*. Lwów 1908 - 1909.

⁸ M. Handelsman, *Polityka zagraniczna Polski w powstaniu listopadowym*. Polska zbrojna (1930).

⁹ R. B., *Zabiegi dyplomatyczne polskie 1830 - 31*. „Życie i Sztuka”. Dod. do „Kraju” nr 51/1902, ss. 529 - 531.

¹⁰ A. Lewak, *Turcja wobec rewolucji listopadowej*. *Polityka Narodów*, R. 6 (1935).

¹¹ K. Krysińska, *Turcja a powstanie listopadowe*. *Polska zbrojna* R. 10 (1935).

¹² S. Karwowski, *Polacy w Turcji*. Poznań 1913.

¹³ Z. Miłkowski [T. T. Jeź], *Sylwety emigracyjne*. Lwów 1904.

skiego. Autor nie ograniczył się tylko do charakterystyki Polaków działających w Turcji, lecz nakreślił także portrety osób działających na zachodzie Europy.

Ciekawą, lecz bardzo kontrowersyjną postacią wśród Polaków w Turcji, nie tylko ze względu na miejsce jakie zajmował w hierarchii państwa osmańskiego, był Michał Czajkowski (Sadyk pasza).

Działalność Sadyka paszy, która ostatecznie miała doprowadzić do odzyskania niepodległości przez Polskę, budziła zrozumiałe różnice poglądów wśród wychodźstwa polskiego, nie tylko w Turcji. Ta różnorodność ocen postawy M. Czajkowskiego przetrwała do czasów współczesnych. Nic też dziwnego, iż opublikowanie pracy J. Chudzikowskiej¹⁴ stało się podstawą krytycznej a zarazem rzeczowej recenzji B. Konarskiej¹⁵, wyrażającej odmienny stosunek do postaci M. Czajkowskiego. Jego osoba budziła zrozumiałe zainteresowanie znacznie wcześniej. W historiografii polskiej notujemy szereg artykułów i prac poświęconych Sadykowi paszy. Niektóre z nich ukazały się bezpośrednio po wiadomości o jego zgonie. A oto kilka nazwisk autorów: O. Mazarokowa¹⁶, St. Tarnowski¹⁷, i L. Dębicki¹⁸. O wiele większe znaczenie posiada praca F. Rawity Gawrońskiego¹⁹ omawiająca działalność wojskową i literacką M. Czajkowskiego, oraz artykuł Lewaka w *Polskim Słowniku Biograficznym*²⁰.

Z osobą Sadyka paszy związana była Ludwika, córka prof. Jędrzeja Śniadeckiego, którą losy rzuciły nad Bosfor w poszukiwaniu grobu ukochanego. Przez siebie współczesnych różnie była oceniana, wydaje się jednak, że wywierała istotny wpływ na działalność Czajki (Sadyka paszy) na Wschodzie. Najpełniejszym opracowaniem dotyczącym jej postaci jest książka M. Czapskiej, *Ludwika Śniadecka*²¹. Pobyt Ludwiki w Stambule został także krótko opisany przez Z. Dłużewską-Kańską²².

¹⁴ J. Chudzikowska, *Dziwne życie Sadyka paszy. O Michale Czajkowskim*. Warszawa 1971.

¹⁵ B. Konarska [rec.], *Kwartalnik Historyczny*" (1973).

¹⁶ O. Mazarokowa, *Szczegóły o Michale Czajkowskim*. „Kraj” R. 5 (1886).

¹⁷ S. Tarnowski, *Michał Czajkowski*. „Przegląd Polski”, R. 20 (1886), t. 80; R. 21 (1886), t. 81.

¹⁸ L. Z. Dębicki, *Michał Czajkowski*. Kraków 1886.

¹⁹ F. Rawita Gawroński, *Michał Czajkowski (Sadyk pasza). Jego życie i działalność wojskowa i literacka*. Petersburg 1900.

²⁰ A. Lewak, *Czajkowski Michał*. *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*) IV, ss. 157 - 159.

²¹ M. Czapska, *Ludwika Śniadecka*. Warszawa 1938, wyd. II 1946, wyd. III 1958.

²² Z. Dłużewska-Kańska, *Ludwika Śniadecka w Stambule*. „Tygodnik Ilustrowany” t. I, 1937.

Działalność polityczna A. Mickiewicza na Wschodzie, nie tylko dlatego, że w czasie toczącej się wojny krymskiej miała doprowadzić do pogodzenia zwaśnionych ugrupowań politycznych i ich konsolidacji, ale także ze względu na znaczenie jego osoby w życiu emigracji, jest ze wszechmiar ważna. Do najpoważniejszych rozpraw omawiających ten okres aktywności Mickiewicza należą niewątpliwie prace M. Handełsmana, *Mickiewicz w latach 1853/55*²³, oraz Wisławy Knapowskiej, *Mickiewicz w latach 1853 - 55 w świetle dokumentów emigracyjnych*²⁴. Ten sam okres działalności Mickiewicza na Wschodzie omawia w dwóch pracach J. Reychmana²⁵.

Józef Jagmin to postać, która nad Bosforem była dobrze znana. Ten niepozorny człowiek, obdarzony dużą siłą charakteru, kierujący się umiłowaniem Polski, działał na terenie osady polskiej w Tesalii. Jego wieloletnia działalność wojskowa nie jest szerzej znana, natomiast jego śmierć, jako dowódcy ostatniego oddziału polskiego utworzonego w państwie tureckim, została opisana we wspomnieniu pośmiertnym ogłoszonym na łamach „Tygodnia Literackiego”²⁶.

Wspomnienia o Zygmuncie Jordanie, jednej z najbardziej kontrowersyjnych — obok Czajkowskiego — postaci, agencji Czartoryskich na Wschodzie, zawiera szereg faktów z jego życia związanych z walką przeciw demokracji nad Bosforem²⁷. Najbardziej pełne, źródłowe opracowanie tej postaci dokonane przez H. Wereszyckiego znajdujemy w *Polskim Słowniku Biograficznym*²⁸.

Bardzo ciekawą postacią działającą wśród emigrantów polskich w Turcji był ks. Karol Kaczanowski. Wspomnienia o nim, zamieszczone w *Roczniku Towarzystwa Historyczno-Literackiego* w Paryżu, a przede wszystkim opracowanie pt. *Rzut oka na przebieg życia O. Karola Kaczanowskiego*, F. Mioduszeńskiego²⁹, sprawiają, że jest to jedna z postaci najpełniej omówionych w historiografii polskiej. Franciszek German zamieścił artykuł o ks. K. Kaczanowskim w *Polskim Słowniku Biograficznym*³⁰.

²³ M. Handełsman, *Mickiewicz w latach 1853 - 55*. Warszawa 1933.

²⁴ W. Knapowska, *Mickiewicz w latach 1853 - 55 w świetle dokumentów emigracyjnych*. „Kwartalnik Historyczny” R. 62 (1955).

²⁵ J. Reychman, *Pobyt Mickiewicza w Stambule*. „Przegląd Orientalistyczny”, 1955; J. Reychman, *Działalność A. Mickiewicza w czasie wojny krymskiej w latach 1853 - 55. Studia i materiały do historii wojskowości V*(1958).

²⁶ Józef Jagmin. „Tydzień Literacki i Artystyczny” nr 6, 1877/78.

²⁷ Zygmunt Jordan. *Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, 1866.

²⁸ H. Wereszycki, *Jordan Zygmunt*. PSB XI, ss. 290 - 291.

²⁹ F. Mioduszeński, *Rzut oka na przebieg życia O. Karola Kaczanowskiego*. „Vexillum Resurrectionis” nr 1/1936.

³⁰ F. German, *Kaczanowski Karol*. PSB XI, ss. 366 - 367.

W dziejach emigracji polskiej w Turcji Józef Feliks Zieliński [Izet-bey] nie odegrał pierwszoplanowej roli. Jego działalność stała się jednak tematem naukowego opracowania Elwiry Wróblewskiej³¹. Pobyt gen. J. Bema w Turcji został opracowany przez J. Harburta³², a postać gen. Jerzego Bułharyna przedstawił w swej pracy J. Chołodecki³³.

Ludwik Lenoir Zwierkowski był agentem polskim na terenach rumuńskich, pełniącym odpowiedzialne misje dyplomatyczne. Wspomnienia pośmiertne na jego temat opublikowano w „Wiadomościach Polskich”³⁴.

*Życie i czyny pułkownika Zygmunta Miłkowskiego*³⁵ opisane zostały przez J. Popławskiego. Autor przedstawił sylwetkę tego działacza demokratycznego, organizowanie przez niego polskiej siły zbrojnej w Turcji i jego wyprawę na pomoc powstaniu styczniowemu. Praca powstała jeszcze za życia Z. Miłkowskiego i z tego względu jest chronologicznie ograniczona.

Karol Brzozowski, Kara awdży (czarny myśliwy), sylwetka znana nie tylko wśród emigrantów, lecz również wśród Osmanów, została ukazana w prac T. Brzozowskiego, *Strzelba, turban i pióro*³⁶.

Zdajemy sobie sprawę, iż nie wymieniliśmy wszystkich postaci, którym poświęcono wspomnienia pośmiertne lub opracowania biograficzne; sądzimy jednak, że dokonany przegląd ułatwia osąd o dorobku polskiej historiografii.

W XIX stuleciu bardzo ważnym problemem dla polskiego wychodźcy było zdobycie środków na utrzymanie. Polacy byli zatrudniani w Turcji jako wojskowi, a także jako fachowcy szczególnie przy pracach związanych z budową linii telegraficznych lub dróg żelaznych (np. F. Sokulski, K. Brzozowski, Mineyko). Prace te często były zajęciami sezonowymi i tylko niewielka liczba osób mogła się z nich utrzymać. Inni pozostawali na łasce Agencji, innych ugrupowań politycznych lub najmowali się do wykonania najróżnorodniejszych prac. Stronnictwa polityczne pragnęły

³¹ E. Wróblewska, *Józef Feliks Zieliński (Izet-bey) 1808 - 1878*. Toruń 1963; E. Wróblewska, *Przyjaźń Izetbeya z Gustawem Zielińskim*. „Notatki Płockie”, nr 2/1960.

³² J. Harbur, *Generał Bem w Turcji*. Warszawa 1929.

³³ J. Chołodecki, *Jerzy Skander-Beg Bułharyn, generał bojownik o wolność Ojczyzny*. Lwów 1930.

³⁴ Ludwik Lenoir Zwierkowski. „Wiadomości Polskie” nr 34/1860.

³⁵ J. Popławski, *Życie i czyny pułkownika Zygmunta Miłkowskiego*. Lwów 1902.

³⁶ T. Brzozowska, *Strzelba, turban i pióro*. Warszawa 1966.

zatrzymać wychodźców polskich, przeważnie żołnierzy, na terytorium osmańskim. Wpływały na to nadzieje odzyskania niepodległości i bliskość ziem polskich, będących pod zaborami. Słabość organizacyjna państwa tureckiego, jego ustawiczny konflikt z Rosją, stworzył możliwości tworzenia polskiej siły zbrojnej. Jednym ze sposobów zatrzymania emigrantów na terytorium tureckim, jak również zapewnienia im egzystencji, było zakładanie osad o charakterze wojskowym. Stało się to możliwe szczególnie po dekrete z Gülhane (1838 r.), kiedy to przyznano cudzoziemcom prawo osiedlania się w państwie osmańskim. Z ustawy tej skorzystał także ks. Adam Czartoryski, tworząc w azjatyckiej części Turcji dwie osady polskie: Annapol i Adampol (1842 r.). Leżały one w niewielkim oddaleniu od siebie, lecz wkrótce pierwsza została rozwiązana. Po zakończeniu wojny krymskiej część Polaków biorąca w niej udział utworzyła — na wzór Adampola — osadę polską w Tesalii w miejscowości Derbina, leżącej w posiadłościach Reszyda paszy. Podjęto także próbę, związaną ze sytuacją w Derbinie, osadnictwa w miejscowości Karaska.

Jakie odbicie fakty te znalazły w historiografii polskiej?

Annapol i osada w Karaska nie doczekały się — jak dotąd — żadnych opracowań. O pierwszej wspomina J. Reychman w *Dziejach Polonii tureckiej* i A. Lewak w pracy *Dzieje emigracji polskiej w Turcji*³⁷. Autorzy dokładnie nie wyjaśniają, jaka miała być rola Annapola i jego terytorialna lokalizacja, określając mgliście położenie osady w pobliżu Adampola. Kolonia Karaska została w historiografii polskiej pominięta całkowitym milczeniem.

Najbardziej znaną i znajdującą szersze odbicie w literaturze przedmiotu jest kolonia Adampol, która istnieje do dnia dzisiejszego. Chociaż jej nazwa została sturczona i w swym rdzeniu nie zawiera imienia założyciela — Adama Czartoryskiego — jednak współczesna nazwa turecka podkreśla jej polski charakter — *Wieś Polska* (Polonezköy).

Do prac naukowych posiadających dużą wartość poznawczą należy opracowanie P. Ziółkowskiego, byłego nauczyciela języka polskiego w Adampolu pt. *Adampol (Polonezköy). Osada polska w Azji Mniejszej. Zapiski historyczne*³⁸. Jak dotychczas, jest to najpełniejsza monografia osady, a szereg nieściśłości nie odbiera jej waloru poznawczego. Pod względem etnograficznym osadę tę opisał ostatnio E. Pietraszek, *Polonezköy — Polska społeczność wiejska w Turcji*³⁹. Ciekawe spostrze-

³⁷ J. Reychman, *Dzieje Polonii tureckiej...*, op. cit. A. Lewak, *Dzieje emigracji polskiej*, op. cit.

³⁸ P. Ziółkowski, *Adampol (Polonezköy). Osada polska w Azji Mniejszej. Zapiski historyczne*. Poznań 1929.

³⁹ E. Pietraszek, *Polonezköy — polska społeczność wiejska w Turcji. Etnografia polska*, t. 18 (1974).

żenia dotyczące stanu zachowania polskości oraz aktualny opis osady stawiają ten artykuł w szeregu prac pierwszoplanowych. W części historycznej E. Pietraszek czerpał niestety bezkrytycznie z pracy P. Ziółkowskiego.

W tym miejscu warto wspomnieć o pracach uczonych polonijnych, pozostającymi poza granicami kraju, których dorobek naukowy można by zaliczyć do osiągnięć historiografii polskiej. M. in. o Adampolu pisał na łamach „La Turque Moderne”⁴⁰ Ludwik Biskupski, prof. uniwersytetu w Istambule.

Innego rodzaju wiadomości dotyczące rozwoju osady polskiej Adampol zawierają opracowania reportażowe, np. wymieniana już książka Kiry Gałczyńskiej-Kilańskiej. Podobnych opisów Adampola i wrażeń z pobytu w osadzie znajdujemy stosunkowo dużo. Mogą one w badaniach odegrać rolę materiału porównawczego. Oto kilka tytułów: A. Chołomieński, *Zaścianek polski nad Bosforem*⁴¹, H. Buczyńska, *Polonezköy*⁴² F. Urban, *List z Turcji. Adampol*⁴³. Opracowaniem języka polskiego używanego w osadzie zajął się T. Kowalski, który badał również wpływ języka tureckiego na język Polaków z Adampola⁴⁴.

Znacznie gorzej przedstawia się znajomość osady polskiej w Tesalii. Tutaj wymienić można tylko opracowanie K. Dopierały, *Polska osada w Tesalii (1857 - 1859)*⁴⁵, które w pewnym stopniu zapełnia istniejącą lukę. Opracowania publicystyczne nie są liczne i pochodzą z okresu istnienia osady (np. *Osada polska w Tesalii*)⁴⁶.

Duży wysiłek wychodźstwa polskiego, zmierzający do zorganizowania polskiej siły zbrojnej w Turcji, jak dotąd, nie znalazł w historiografii pełnego odzwierciedlenia. Wymienić można artykuł P. Łossowskiego⁴⁷, *Antycarska działalność Polaków na ziemi tureckiej*, jako jedyny odpowiadający wymogom naukowym i podejmujący próbę całościowego przedstawienia problemu. Pozostałe prace: J. Walczaka (J. Reychmana), *Niedoszłe powstanie sprzed 70 laty*⁴⁸, i dwa opracowania A.

⁴⁰ L. Biskupski, *Polonezköy*. „La Turque Moderne” nr 103/1955.

⁴¹ A. Chołomieński, *Zaścianek polski nad Bosforem*. „Świat” nr 20/1906.

⁴² H. Buczyńska, *Polonezköy*. „Życie Warszawy” z 22 X 1956.

⁴³ F. Urban, *List z Turcji. Adampol*. „Wychodźca” nr 30/1925.

⁴⁴ T. Kowalski, *Nieco o wpływie tureckim na język Polaków z Adampola*. *Rocznik Tatarski* nr 1/1932.

⁴⁵ K. Dopierała, *Polska osada w Tesalii (1857 - 1859)*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1974.

⁴⁶ *Osada polska w Tesalii*. „Wiadomości polskie” nr 12/1857; nr 14/1857.

⁴⁷ P. Łossowski, *Antycarska działalność Polaków na ziemi tureckiej*, „Wojско Ludowe” VII/1957.

⁴⁸ J. Walczak, [J. Reychman], *Niedoszłe powstanie sprzed 70 laty*. „Odrodzenie” z 25 V 1946.

Chołoniewskiego, *Ostatnie powstanie polskie w r. 1877; Ostatnie wojsko polskie*⁴⁹, omawiają tylko wycinkowo sprawy wojska polskiego w Turcji osmańskiej.

Dokonując analizy poszczególnych pozycji dotyczących emigracji polskiej XIX i XX wieku w Turcji należy stwierdzić, iż polska historiografia nie ma poważniejszego dorobku naukowego w tym zakresie. Istniejące prace naukowe albo odnoszą się do poszczególnych zagadnień, albo są ograniczone ramami chronologicznymi. Z pewnością lepiej znanym okresem pobytu Polaków nad Bosforem są lata do 1877 r. Dzieje wychodźstwa po tej dacie są mało zbadane. Rozpatrując tendencje ujmowania zagadnień szczegółowych nie sposób zauważyć, że sprowadzają się one do: 1) badania stosunków dyplomatycznych polsko-tureckich w okresie powstania listopadowego (wydaje się, iż ta problematyka została dość dobrze przedstawiona i znajduje wyraźne odzwierciedlenie w historiografii); 2) badania aktywizacji życia politycznego wychodźstwa na gruncie osmańskim i jego udziału w wojnie krymskiej.

Zainteresowanie badaczy tylko tymi zagadnieniami spowodowało powstanie luki, wyrażającej się brakiem opracowań szczegółowych do lat 1831 - 1848. Po stosunkowo dobrze prezentowanym w historiografii polskiej okresie wojny krymskiej, rozpoczyna się etap niewiedzy.

Opracowania dotyczące poszczególnych wybitnych Polaków przebywających na emigracji w Turcji są niepełne, a dotychczasowe wysiłki poznawcze koncentrowały się przeważnie na tych samych postaciach, z pominięciem innych. Zadziwia brak opracowań ukazujących ludzi tego formatu, co np. Konstanty Borzęcki (Mustafa Calâlettin pasza), autor *Les Turcs anciens et moderne*, uznawany za ojca „turkizmu romantycznego”. Przyczynił się on wydatnie do rozbudzenia ducha narodowego wśród Turków. Jedno opracowanie odnoszące się do tej postaci, Adama Lewak, w *Polskim Słowniku Biograficznym*⁵⁰, nie rozwiązuje tego problemu.

Daje się także zauważyć brak ważniejszych publikacji o takich postaciach, jak Władysław Kościelski⁵¹, Franciszek Sokulski, Ildefons Kosiłowski, ks. Michał Ławrynowicz itp. Liczne wspomnienia pośmiertne nie zawsze obiektywnie przedstawiają sylwetkę zmarłego i dotyczą przeważnie okresu tzw. Wielkiej Emigracji. Nie uwzględniają one Polaków działających w ramach ruchu młodoosmańskiego, np. Gasztołta.

⁴⁹ A. Chołoniewski, *Ostatnie powstanie polskie w r. 1877*. „Świat” 1906.

A. Chołoniewski, *Ostatnie wojsko polskie*. „Świat” 1906.

⁵⁰ A. Lewak, *Borzęcki Konstanty*. PSB II, s. 366.

⁵¹ Oprócz S. Kieniewicza, *Kościelski Władysław*. PSB XIV, ss. 424 - 425.

Problemy osadnicze wychodźstwa polskiego nie zostały dostatecznie zbadane, a prace wymienione wyżej tylko częściowo ukazują zabiegi osadnicze emigrantów w państwie osmańskim. Wydaje się także, iż niedostatecznie przebadana została historia osady Adampol. Brak szczegółowej analizy i stosunków międzyludzkich w osadzie nie pozwala dokładnie określić więzi współczesnych jej mieszkańców z krajem pochodzenia. Brak również w polskiej historiografii prac w zakresie studiów porównawczych osadnictwa na tle stosunków wewnętrznych państwa osmańskiego. Także wysiłek zbrojny polskiego wychodźstwa w Turcji, oprócz pracy Łosowskiego, nie doczekał się szerszej analizy.

Przegląd dorobku historiografii polskiej prowadzi do wniosku, że prace nad polskim wychodźstwem XIX i XX stulecia do Turcji powinny być kontynuowane i rozwijane w kilku kierunkach: 1) w celu uzupełnienia dotkliwego braku danych statystycznych, jak i wiadomości o rozmieszczeniu Polaków na terenie Turcji od powstania listopadowego do czasów współczesnych; 2) ważkim, bo wciąż jeszcze żywym problemem jest komplementarne opracowanie historii Adampola; 3) ważne wydaje się również prowadzenie badań w celu określenia znaczenia emigracji polskiej w Turcji na tle całego wychodźstwa w Europie.